

Kakskümmend kaks kala eesti rahvausundis. I

Mall Hiimäe

Siintoodu on järg eesti loomariiki käsitlevatele kirjutistele - varem ilmunud artiklitele lindudest (Hiimäe 1996; 1997) ning putukatest (Hiimäe 1998a). Kalade-teema puhul osutasid sobivateks abivahenditeks ihtüoloogide Neeme Mikelsaare (1984) ja Ervin Pihu (1987) käsi- raamatud, kuna nendes leidub kohta ka rahvasuust kogutud teadetele, sh kalanimetustele. Kõige enam on kalaliikide murdekeelseid nimetusi fikseerinud Mart Mäger (1971; 1973). Kaladest eesti rahvapärimeses ning kalastajate mõtte-, teo- ja sõnakeelust ilmusid teksti- kogud Oskar Looritsalt (1939a; 1939b), uurimuslik käsitlus veekeskonna ja kalade kohta rahvausundis ilmus temalt hiljem (Loorits 1951: 206-290, ptk «Wasser und Fische»). Oma- korda on Looritsa töid kasutanud oma kalastuse-alastes ülevaadetes Arved Luts (1969; 1972; 1998).

Kalapüük jäi Eestimaal kõrvalalaks ja maaviljelus koos karjakasvatusega sai põhielatus- alaks juba enne Kristuse sündimist, nii oli mererannik veel 13. sajandil alalise asustuseta (Luts 1998: 122-123). Võrreldes marjakorjamisega või küttimisega on kalastamine olnud siiski oluline majandusharu (vrd Paulson 1997: 68-69). Aastasadu on kalavesi jagatud ümberkaud- sete rahvastega: liivlaste, rootslaste, soomlaste, venelastega (skeemi põhimistest rändpüügi- marsruutidest vt Luts 1998: 126); võõramaised vallutajad panid maksma oma kalastusõiguse. Juba piiskop Heinrichi kokkuleppes orduvendadega 1252. a Hiiumaa valitsemise kohta on öeldud: «...omnes homines qui prius in mari circa insulam (Dageyden) habebant jus piscandi et in insula ligna caedandi, suo jure nullatenus privabuntur...» [kõik inimesed, kellel saarte vahelistes vetes kalapüügi õigus on olnud ning saartel puuriumise õigus, kaotavad selle õiguse] (Bunge 1873: 27).

Utilitaarne suhtumine on kalade puhul rahvapärimeses märksa üldisem kui muude looma- rühmade puhul. Põhjuseks pole niivõrd küsitluskavade suunitlus (vrd Ränk 1933), kuivõrd kogu ainevaldkonna keskendatus soovile võimalikult häid saake saada. Iseloomulik on kalas- tusmaagiassa puutuvate uskumusteadete rohkus ja kirevus, siinkohal on tutvustatud vaid osa nendest. Eriti rikkalikult leidub õpetusi püügiedu suurendamiseks. A. Luts on need liigitanud toimingu aega, funktsiooni ja objekti silmas pidades järgmiselt: 1) püünise püügivõime tõst- mine selle valmistamisel; 2) valmispüüniste mõjustamine; 3) püüniste kaitsmine «kurja silma» ja nõidumise eest; 4) teistelt kaluritelt püügiõnne äravõtmine; 5) püüniste vabastamine nõiduse alt; 6) püügiõnne kindlustamine ja õnnetuse vältimine ühe püügiretke või kogu püügi- aja jooksul; 7) paadivalmistamisega seotud maagilised võtted ja nõidumised; 8) ilma mõjosta- mine (Luts 1969: 218). Üks olulisemaid rubriike on püügiõnne kindlustamine püügiretke jooksul. Tähelepanu keskmes on n-ö halva kontakti vältimine. Keeld vältida sõnamõju hõlmab mistahes jahiloomad ja -linnud, kalad jne ning laieneb muudelegi loomadele (vt Loorits 1939b). Mõistuütlemisel on siin halbatoovaid mõjureid «segav» funktsioon nagu tähtpäeva- puhusel mõistatamiselgi (vrd Hiimäe 1995: 75-76).

«Üks suur ja kaks väikkäst.» - Vana kalurite ütetus. (Kunagi ei üteldud oma vääriskala saagi suurust, angerja- ja lõhesaaki, teisele. Valitses ebausk: kui täpselt saaki teistele ütled, kaob kalaõnn käest.) RKM II 212, 294 (220) < Kuusalu khk, Tammistu k - Ö. Aasmaa (1966).

Et kalapüük meie randas talve läbi ei kesta, vaid kevadel nende lahtiminekuuga algab, siis algab ka kalamehel n.ü. «uus aasta». Esimest värsket kala söömist tähendatakse siis vana karva ajamisega - näit.: tahab teine teada saada, «kas oled juba uut värsket kala sünnud», siis ei

küsita mitte igakord, kas oled uut kala söönud, vaid «kas vana karv maas?» Sellele vastatakse samuti vanarahva tähendustega: «vanakarv ikka maas», «ammu maas», «hädapärast vanakarva maha sai»; mittedöömise korral: «vanakarv pääb», «kinni alles» [- - -]. ERM, KV 13, 810 (130) < Noarootsi khk - J. Adman (1937).

Häälitsusi kaladelt (nt nende veestvõtmisel, rappimisel) tõlgitseti kui saagiennet. Uskumus kalade häälitsemisest ei ole päris aluseta. Särg või latikas võivad ka vees häält teha: «Neid hääli tehakse ujupõie ja sooltoru tugeva kokkutõmbe tagajärjel, sellega surutakse vette õhku.» (Pihu 1987: 315). Liigikaaslasele on hääl põgenemissignaalsiks, kuid läheduses olevaid röövkalu võib see ligemale meelitada.

Eriti oluliseks peetav nõue oli ebasoovitava vastutulija vältimine. Kõige kriitilisemaks peeti kalaretke-eelset aega (nii ka jahileminekul, üldse teeleminekul). Samas tuli hoolt kanda saagisoodsa kontakti loomise eest. Tänapäevani püsib õngitsejate tava sülitada õngele enne selle vettelaskmist, aluseks kunagine taotlus sülje kaudu õngele oma «väge» edasi anda. Sama eesmärk on mõnelgi näiliselt arutul toimingul: *Kuuritsaga kalale minnes pidi hea õnn olema, kui kuuritsale kustakse* (Rõuge). Fraseoloogiline väljend *soomust tegema* on näide kontaktmaagiast. A. Lutsu liigitatud maagiliste toimingute loendis sobib see teistelt kaluritelt püügiõnne äravõtmise rubriiki. *Kui teine laev oli kala saand ja teine es saa: Võta selle võrgu peajuhtme küllest räime soomuksid ja nendega suitseta oma võrka, siis saab kala. Et siis teise nõidus kaob ää.* ERA II 191, 144 (5) < Muhu khk ja v, Tusti k - R. Viidalepp (1938). Pärnumaa teadetes piisab püügiõnne saamiseks räimesoomuste toomisest võõrast paadist. Kalasoomus sümboliseerib kala mitmetes Tartumaa uskumusteadetes: *Vana-aasta öösel asetatakse lauale suurte soomustega kala, näiteks latikas vaagna pääle, mis hääd kalaõnne peab tähendama* (Nõo). Soomuseid soovitati vana-aastal söögilauas taskugi poetada, et järgmisel aastal oleks palju raha (Tartu). Härmatis omakorda võib ilmaennetes kalasoomust sümboliseerida: *Kui mardipäeval või kadripäeval uuded [härmatis] on litri moodi, siis on hea kalasaak; kui on peale kadripäeva uuded, siis tuleb kalasaak peale jaanipäeva* (Pühalepa).

Keeld süüa kala (räime, silgu, heeringa) silmi (ninaotsa, saba) saab põhjenduse samuti usundist. *Räimel ei või mitte ninaotsa ega silmi ära süüa. Kes need ära sööb, sellele räim ei tulevat. Sellesama pärast ei või ka räime nülvida.* H I 7, 444 (14) < Paistu khk, Holstre - J. Reevits (1894). Sellel keelul näib olevat enam kui üks lähtealus: osast peab saama uus tervik (vrd muinasjuttu AT 720 ning laulutüüpi «Vaeslaps käoks» - vaeslapse sõrmeluudest kasvab lind); kala mingi kehaosa allesjätmist võib käsitada kui ohvriandi; teguviis võib lähtuda põhjendusest, et muidu kala «ei näe» võrku tulla või et püüdja ei tohi ahnust välja näidata vms. Uskumust on edasi antud ka looduskõneluse vormis: *Silk oli ütlend, et jumal oidku mind vaese kätte saamast, kes mul silmad peast ära sööb, ja jumal oidku mind nii rikka kätte saamast, kes mul naha seljast ära koorib.* RKM II 17, 518 (36) < Tartu - J. Sulengo (1948). Zhanrikuuluvuse järgi on seda keeldu väljendavaid tekste paigutatud veel vanasõna (EV 3055), loomajutu (Kippar 1986: 166, [Mt° 255]) või seletusmuistendi alla (Loorits 1926: 92, US 96).

Kalade vähenemisel või kadumisel püügipiirkonnast arvati sageli põhjuseks olevat kohalike kalameeste ja mujalttulnute vahelisi konflikte, tulemuseks kalade lahkumine, nende «kaotamine» või äraviimine mingi üleloomuliku väe abil. Siin kehtib vanasõnaline uskumus *Kadedus kaotab kalad merest*, sellest lähtuvates juttudes on kalade kadumise põhjuseks ka veel kellegi ahnus, ülekohtune teguviis, tüli, viha vms (vrd Virtanen 1976: 250-266). Tavaliselt nimetatakse veekogu, kirjeldatakse kalavarude või teatava kalaliigi kahanemist *resp* kadumist põhjustanud sündmust, teatatakse tagajärg. Jutud on sarnased ilma ühise geneesitagi. Ühte niisugust ülekohtuakti meenutati veel poolesaja aasta pärast (Varbla koguduse sissekanderaamatu andmeil suri peksukaristuse saanud mees 10. veebruaril 1881): *Peale selle juhtumi ei olnud räimesaaki olnud 7 aastat. Suuri saake aga enam ei olnud. Vanemad*

inimesed pidasivad räimeparve kadumise põhjuseks just seda, et mees nii ülekohtuselt surnuks pekseti. ERM, KV 13, 742/4 (130) < Varbla khk - A. Veismann (1937). Nii tugevat eetilistest normidest kinnipidamise nõuet kohtab veel vaid seoses mesilastega. Isegi «kuri sõna» oli keelatud: *Samuti on öeldud, et kalade pääl ei tohtind küll vannuda, siis öeldi, et kuri otab kulbist ja paha sana pa'ast* (Kuusalu).

Nii nagu kabeleid rajati muistsetesse kooskäimiste paikadesse, said omaseks ka kooskäimised kanoniseeritud kirikukalendri tähtpäevadel. Selliste kohta on teateid Iisakust, Jõelähtmest, Martnast, Käinast, Mustjalast, Jämajalt. Mustjalas tuldi kokku heinamaarjapäeva (2. juuli) eelõhtul.

Mustjala pangal on olnud vanasti jumalakuju, kuhu andi viidud, et kalasaak hea oleks. Ebausu ajast peetakse ka maarjapäeva kalapühaks. Maarjapäeva õhtu tehakse samuti kui jaanilaupäeva õhtul tuld. Vanad inimesed nurisevad selle kohta, et noored seal tantsimas käivad ja seega püha kohta rüvetavad, seepärast olla ka kalasaak hoopis vähemaks jäänud, kui see vanasti on olnud. E 60744/5 (10) < Mustjala khk, Võhma k - T. Kaljo (1927).

Piiblitegelastest on kalaõnne andjana kõige sagedamini nimetatud Jeesust ja Jumalat: *Tule, Jees', seltsi kalamehele!* (Pühalepa), *Ottagu Jesukka kaasa* (Kuusalu), *Anna, Jumal, merest!* (Pärnu l), *Õnnistagu Jummal mu saagikõist!* (Räpina). Peipsimaa venelaste kalapatroon on püha Nikolaus, ka on kevadisel nigulapäeval (9. mai) Peipsile minek keelatud. Mujal on kalendripühakutega arvestamine üsna vähene, ent üldisest pühapäevase töö keelust on kalastamisel ikka kinni peetud. Põhjarannikult on nappe teateid Klaasmuse (ilmselt Blasiuse) kohta, nt regilaulus *Lähme Klaasmust katsumaie, / kas Klaasmus kalada annab*; klaasmusepäeval merele läinuid tabab õnnetus (Jõelähtme). Mõned kirjapanekud on Piibli kalamehest Peetrusest. *Kalurit nähes peab lausuma: «Kas Peeter kodus?», siis on kaluril hää kalastamise õnn (sest Petrus püüdis ka kalu)* (Mustjala).

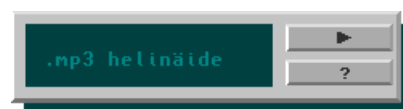
Põhiliselt läänesaartelt on teateid kalaõnne urbimisest (maagilise vitsaga löömisest), komme liitub peale palmipuudepäha ka teiste liikuvate pühadega - suure neljapäeva ja suure reedega, vastla- ja tuhkapäevaga. Kui kalapüügi aegu kehtis kala nimetamise keeld, siis nüüd pidi kalaliikide loendamine just tagama häid saake: *Urvepäeval lüüakse magajaid pajuokstega. Seletatakse, et niisugune löömine tervist toob. Muhus lüüakse magajaid ka suure reede hommikul ja öeldakse lüües: «Häid kalu, palju kalu, palju siigu, palju säinaid, palju tursse, palju lesti!» Kes hästi peksta saab, sellele tuleb sel kevadel hea kalaõnn!* E II 7 (32) < Muhu khk - M. J. Eisen.

Eraldi ühele kalaliigile suunatud loitsud olid tuntud Saaremaal, seda nimelt tursapüügi õnnestumiseks. *Tursad tulgu meie merde!* hüüti ka vastlapäeval, et suvel palju turski saada (Jämaja). Ilmseid ühisjooni on siin meist lõunapoolse kalastajarahva - liivlaste - kalastusmaagiaga (vt Salve 1998: 111-112).

Kalastuseteemalistes regivärssides loendatakse värss-värsilt kalaliike, nt laulutüübi «Kalajõgi» paralleelvärssides:

[- -] *Seal kasvid kalad kavalad:
lõhed laiad, laugid otsas,
augid pikkad, pead jämedad,
siiad suured, seljad mustad,
särjed laia soomustega,
merihärjad kirjud seljad,
kammilad, suud kõverad.*

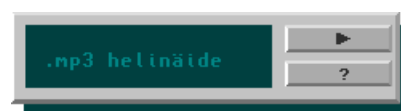
H I 1, 316 (22) < Kuusalu khk, Kõnnu k - K. Kruusimägi (1888).

Näide 1, 485kb

Rannarahva lauludes on mõningane eelistatus merekaladel, sisemaa lauludes mageveekaladel, nt on ühes «Kalajõe» Helme teisendis nimetatud siiga, vimma, lutsu, purikat (haugi), kokre, särge, ahvenat ja latikat. Regilaulus võivad laulust saada kalad («Lauldud kalajärv»), samuti pisaratest («Kalajõgi»), pühkmetest («Pühkmed merre»), täidest («Täid kaladeks»). Küsimusele, kas on ehk tegemist usundiliste arusaamadega, annavad regilaulu-uurijad eitava või siis kõhkleva vastuse. Ülo Tedre (1974: 116) kirjutab laulutüübist «Täid kaladeks», et «Sisu näikse toetuvat uskumusele: «ja täid visata ka meresse, et tuleb tuult». (ERA II 114, 228 (26) < Kuusalu; ainult üks selline teade leitud). Ei ole muud teadet sellest, et täidest võrksid kalad. Küll on rahvapärane veendumus, et vähid on tekkinud kirpudest (vanapagana kirpudest).» Veendumusega ei tarvitse viimatimainitud tekkeloo puhul tegemist olla - küllap pole mõndagi neist juba loomishetkest peale kuigi tõsiselt võetud. Aga kui silmas pidada uskumusi, et kirbud tekivad (ja neid saab teha) liivast või saepurust, et täid tekivad murest (neidki saab teha ja teisele inimesele peale panna), siis miks ei võiks vette poetatud täidest kalad saada. Küll aga pole kõnesoleva laulutüübi alusel võimalik tõestada, et rahvausundi järgi on kalad (s.o kogu kalariik) täidest saadud.

*Mina mies merimihe poiga
ja kaunis mies kalamehe poiga,
istun mina paadi parda pääle,
nopin täida(ja) vammuksista,
pisimad(e) pillutan meresse.
Seal nemad kasvavad kalaksi,
lagunevad latikaksi,
tulevad sääl turskadeksi,
arenevad angerjaksi.
Meriärjal kirjud vatsad,
kammilal suud kõverad.*

Näide 2, 496kb, variatsioon

RKM, Mgn. II 741a < Kuusalu khk, Loksa v, Tapurla k - H. Tampere ja H. Kokamägi (1962).

Rahvapärimuses leiduva informatsiooni kalade kohta võib tinglikult jagada kolme liiki. Põhi-osa teateid vahendab pikaajalises loodusevaatlusel ja kogemusel põhinevaid üldistusi, pragmaatilist teavet kalaliigi bioloogia ning püügi kohta, mitmesuguseid endeid ja maagiavõtteid edu tagamiseks elatise hankimisel. Niisuguse utilitaarse suunitlusega pärimus kuulub ennekõike üldtuntud, tavalise välimusega puhtpüügikalade juurde, nagu ahven, kilu, räim, räabis, särg, tint.

Teine liik teavet keskendub kala omadustele ning etioloogiale. Siia kuuluvad tekke- ja seletusmuistendid ja neid imiteerivad humoristlikud, ebakindla zhanrikuuluvusega fabuleeringud eriliste välistunnuste, omapärase kehaehituse, käitumuslike iseärasustega kaladest, nagu angerjas, kammeljas, lest, kiisk, merihärg, tuulehaug jts. Kalastusmaagia siia ei puutu.

Kolmandasse liiki kuulub kalur-küti-kultuurist lähtunud ja seejärel maaviljeluskultuurist ning kristlusest mõjustatuna muutusi läbivõetud pärimus, mille järgi kalades nähakse veteriiri vaimolendeid. Neid kehastavad mõnede röövkalaliikide kogukad esindajad, nagu hai, haug, säga, tursk jts.

ahven *Perca fluviatilis*. Kagu-Eestis nimetatakse seda hästituntud kalaliiki *ahun*, *ahunas* (sama nimevorm tuleb ette Räpina kihelkonna põhjaosas asuva Ahunapalu küla nimetuses). Väikesi ahvenaid on öeldud mitut viisi: *ahvenakirp*, *ahvenalutt*, Saaremaal *rulku*, Võrtsjärve mail *moks* (vrd perekonnanime *Moks*). Elupaiga järgi tavatsetakse eristada rooahvenat (tume, elutseb järvede kaldapiirkonnas), järveahvenat (hele sügava vee kala) ja jõeahvenat (tume, elutseb jõgedes). Jõesst merre siirdunud, tumeda seljaga isendid kannavad nimetust *kurtahven* (Mustjala). Kas tegemist on eri vormidega (kaldalähedane ehk roovorm ja pelaagiline ehk järvevorm), see on andnud mõtlemisainet ka loomasüstemaatikutele (vt Mikelsaar 1984: 313-315).

Rahvapärimeses on ahvena kudemist seosesse viidud linakülvi ajaga - see on üks linakülvi orientiire. Omakorda on optimaalseks linakülviajaks peetud toominga õitsemise aega. Maikuu teise poole jäävate kudemisaja tähiste kõrval võib kohata sootuks erinevaid, näiteks *Ahune kueve*, *kui järve valla hakkas sulame* (Karksi). Tegelikult algabki ahvena kudemisaeg pärast jääminekut ja kestab kirjanduse andmetel keskeltläbi aprilli teisest poolest mai teise pooleni (Pihu 1987: 88). Keskmise kudemisaeg on linakülviajast niisiis veidi varasem. Õngitsejate hinnangul võis seejärel püügiedu oodata: *Kibuvitsa õitsemisega algab ahvena võtmiseaeg* (Keila). Kõige paremat õngitsemise õnne teati olevat vanalkuul (Jõhvi). Mõnikord otsustati püügiedu üle selle järgi, missugune kala esimesena kätte saadi. Ahven kuulus eelistatute hulka, mõnel juhul isegi kõrvutavalt haugiga. *Kui esimesel püügil püünisesse tuli havi, siis visati see kohe merre, sest havi on näljane kala, ja see rikuks kogu saagi. Kui aga oli esimesel püügil ahvenas, siis oli rõõmu küllalt, sest ahvenas oli õnnekala ja saak pidi tulema hää.* E 84456/7 < Saarde khk, Kilingi v, Rae k - A. Petermann (1933). Õnnekala ei tähenda siin midagi üleloomulikku; ahvena kui tavalise püügikala kättesaamine kinnitas lootust, et saak ei jää tulemata. Soome kalastajaloitsus pöördutakse pühakute Andrease ja Peetruse poole: «Anna, Antti, ahvenia, Pekka, pienia kaloja» [Anna, Antti, ahvenaid, Pekka, anna väikesi kalu]. Saare- ja Muhumaa regilaulus sõnutakse samuti endale edukat püüki, teiste hulgas nimetades tavalisi õngepüügikalu - ahvenat ja turska.

*Tule, tule, tursukene,
hakka otsa, ahvenakene...* (Muhu).

Ahvenavarude seletamatule kahanemisele leiti rahvausundiline põhjendus: *Tahkuna Läti sadamas elasid vanasti lätlased. Kui neilt hakati maksu nõudma, läksid nad ära ja lubasid ahvenad ka ära viia. Ja tõesti kadunud ahvenad pääle selle merest.* E, StK 21, 28 (32) < Reigi khk, Kiduspä k - A. Läti (1923).

Ahvena seljauimed on mustjad, rinna-, kõhu- ja sabauimed varieeruvad erkpunasest sidrunkollaseni (Mikelsaar 1984: 310). Rahvapärimeses tähendab keskmisest erksam värvus tavalisest külmema talve tulekut: *Vanad inimesed vaadavad sügise ahvenit, kui oim punane, siis pidi vali talv tulema, kui aga arilik värv, siis pehme talv. Sedasi ahvena oimest vaadatasse talve ennustust.* KKI, KS < Kihelkonna khk, Kõruse k - V. Sibul (1984).

Eriti oluline on jälgida sinakasmusta laiku, mis paikneb ahvena seljauime tagumiste kiirte vahel. Mida suurem ja tumedam see on, seda külmemat talve tuleb oodata.

angerjas *Anguilla anguilla*. Kalapüügil kehtiva nimetabu sunnil on angerjat teisisõnu nimetatud, nagu rästikutki, *va põosaalune*, *va pikk*. Väikese angerja kohta öeldi Kuusalus *nulk*, läänerannikul *viu*, *vantsus*, Ruhnu saarel rootsipäraselt *ualan* (vrd rootsi k *ål*, saksa k *Aal*).

Tänapäevalgi tuntud rahvauskumuse järgi ilmuvad angerjad öösi hernepõllule herneid sööma: *Vanasti ööti, ät angerjas keib ernepõldus öösse, keib ernid söömas. Siis riputud tuhka maha, siis neeb, kas on öösse tulnd. Angerjas keib rohu sees kiiresti, oo tugevas musklis kala. Ma ise pole söust ernepõldus keimist neind, aga sedasi reegiti küll.* KKI, KS < Kihelkonna khk, Viki k - V. Sibul (1984).

Veest välja ronivat nad siis, kui hernes õitsema hakkab, hallaöödega herneskäimise huvi vaibuvat (Kihnu). Ridalast pärit teate järgi söövad angerjad hernelesti.

Lääne-Euroopa pärimuses söövad angerjad nii herneid kui ube (HDA I: 1), ent kalateadlaste väitel on need kujutelmad seosesse viidavad selle kalaliigi tuhandete kilomeetrite pikkuse teekonnaga Sargasso merre kudema. Ervin Pihu kirjutab: «Meie sisevetes elavaid angerjaid tabab rännutuhin enamasti suvekuudel. Nad jätavad maha kodused karjamaad ja lähevad päri voolu, ikka mere poole. Vajaduse korral on angerjad võimelised roomama märga rohtu mööda ühest veekogust teise. Seda võimaldab nii nende väike lõpusepilu, mis takistab lõpuste kuivamist, kui ka hingamine naha kaudu. Katsed on näidanud, et niiskes õhus võtab angerjas oma limase naha kaudu vastu kuni 4/5 hingamiseks vajalikust hapnikust. Seetõttu lähevad angerjad maismaaeekskursioonidele peamiselt vihmastel öödel. Ilmselt siitkohalt saavadki alguse jutud angerjate käimisest põllul herneid söömas. Seda ei maksa siiski uskuda: angerjaid sunnivad veest välja tulema hoopis tõsisemad põhjused kui nõrkus kaunviljade vastu.» (Pihu 1987: 115).

Angerja maaletuleku, üldse rände seost ilmastikuoludega on mainitud Pärnumaa pärimusteades. Ta rändavat *müristamise ilmaga* (Pärnu l), kui angerjas maal, *on peatselt kurja ilma, tormi ja sadu oodata* (Saarde). Tõstamaalt pärineb kirjapanek, et *kui oo maatuul, ega siis angerjuid saa, ei lähe mõrda*. Nõnda on ka tegelikkuses: veest välja eelistavad angerjad ilmuda sajuse (niiske) ilmaga, maatuulega hoiduvad nad sügavamale vette, sest tuul puhub sooja pinnavee avamerele (võimalus võrku sattuda on väike).

Angerjas on rahvausundis üks mao esinemiskujusid või siis eeldatakse mõlemate ühist algupära. Loetletud on mitmeid ühiseid omadusi. Nii angerjas kui maod on pika kehaga, liiguvad loogeldes. Madusidki võib näha vees ujumas; nii rästikut kui angerjat on usutud poegi ilmale toovat sünnitamise teel. Võrreldakse kogunemist kobarasse: *Sügise annerid on põhjas üksteise juures justkut ussid kännu-kivi all* (Pöide). Trükisõnas leidub uskumus, et angerjas sureb, kui talle mingi terasest asi peale pannakse (Wiedemann 1876: 456). Arhiiviteadete järgi ei sure ta enne päikese loojumist nii nagu madugi. See tõdemus on paljude rahvaste usundis (vrd Leach 1984: 338). Tegelikult võib angerjas niiskes õhus elada enam kui ööpäeva (Loomade elu 4, 1979: 182). *Angeras oo ermus visa ingega, veta senel pee otsast ee, elab, leiga tükkideks, elab, panni peel ka veel esteks tükid liikuvad. Reegida, et angeras enne päikese loojaminemest äi suregid. Ise surnd angerad aga lehvad mürgiseks.* KKI, KS < Emmaste khk, Sõrve k - J. Kõmmus (1971).

Häädemeeste teate järgi mereussil kihvti ei olevat. Karuse kihelkonnast talletatud hinnangu järgi aga *angerjal oo suur sapp, ta oo neuke vihasem loom*. Kuigi angerjat öeldi tekkinud olevat mao sabapoolsest, teati, et ta veri on mürgine. Rahvameditsiinis leidub õpetus, et lapsel saab kõhuusse kaotada angerjanahaga pekstes, kusjuures nahata angerjas tulevat kellelegi asjassepühendamatu sisse sööta.

Peaaegu kõik angerja tekkelood lähtuvad tema sarnasusest madudega. Nii on ka teistel rahvastel (vrd Dänhardt 1907: 171-172; 1909: 109). Üleminek maost angerjaks või vastupidi, angerjast maoks võib usundilistes teadetes toimuda n-ö iseeneslikult, kuivõrd see on ette määratud Jumala enda (vrd Aa US 62) vm piiblitegelase poolt. Legendilised seletusversioonid on järgmised:

1. Jumal, olles loonud ühe pika looma, lõi ta pooleks.
2. Jumal nägi, kuidas madu hanepoja tappis, ning määras ühe poole maost angerjaks inimestele süüa.
3. Kui madu Eevat pettis, lõi Jumal ta pooleks; sabapool läks merre angerjaks, peapool jäi maale maoks naistele tappa.
4. Madu soovitas Jumalal inimesed ära needa, karistuseks lõi Jumal ta pooleks.
5. Jumal (ka: Jeesus apostlitega, Jeesus ja Peetrus) nägi magavat Sarvikut (ka: karu), kel suust ila jooksis. Jumal (Jeesus) lõi kepiga ila pooleks, sellest said madu ja angerjas.
6. Mereelukas küsis Peetruselt, kumb neist on targem; Peetrus lõi ta kepiga pooleks ning määras ühe poole kõige magusamaks kalaks, teise kõige vihasemaks loomaks maa peale.
7. Mooses murdis oma kepi katki, viskas ühe tüki angerjaks merre, teise maoks metsa.
8. Jumal ja Kurat lõikasid nõöri; kuradipoolne tükk hammustas ja sellest sai madu, Jumala vettevisatud nõöritükist sai angerjas (Lutsi versioon).

Usundilised teated ja teateks fragmenteerunud, näivalt jumaliku algeta tekkelood on järgmised:

1. Kui kevadel müristab esmalt mere pool, tulevad angerjad maale madudeks, kui maa pool, lähevad maod jõgedesse ja suvel on palju angerjaid.
2. Angerjad, kes esimest müristamist kuulevad kuival maal olles, jäävad madudeks.
3. Kui tuul puhub mere (järve) poolt, tulevad angerjad maale madudeks, kui maa poolt, lähevad merre (järve) angerjateks. Rannarootslastel seostub see uskumus jüripäevaga (23. aprill) (Russwurm 1861: 182).
4. Angerjas on meremadu.
5. Kui angerjas nõgeste sisse satub, muutub ta maoks.
6. Angerjas on mao poolvenda (ka: seesama, mis madu; mao järglane).
7. Mao teine pool läks merre, teine metsa (ka: sabapool läks merre, peapool jäi maale).
8. Kui madu läheb vette, siis muutub ta üheksa päevaga angerjaks.
9. Angerjas tagus teda hammustanud madu, kuni see veest ära maale läks.
10. Madu saab angerjaks, kui maal elu halvaks läheb.

Maa-aluste veeteede olemasolu ilmneb kohamuistendites mingi ühest veekogust maa-alutsi teise kandunud asitõendi kaudu, traditsiooniomaselt on selleks kellukesega part või hani, härjajaike vms. Asitõendi funktsioonis on kelluke ka mao kaela seotuna. Nimelt tapnud kalamehed mao, pannud talle kuljuse kaela ja visanud ta jõkke, kuid mõne aasta pärast leitud kelluke angerja kaelast. Tegemist pole ühekordse fabuleeringuga. Uskumusele rajanev üldtuntud rahvajutt magavale inimesele suhu ronivast ussist saab analoogse asitõendi käikutoomisega uue suunitluse ja kujuneb tekkemuistendiks.

Angõrja tekkomine. Vanast oll üts naane hainal olno. Hainamaa oll vii veereh olno, nii-kui no om. Naasel olno ka lats ja latsõ jaost häll hainamaa pääle üles lüüdõ. Naane tennõ, tennõ haina, kõrraga naano lats ikma. Naane lännõ last kaema, nännõ, et huss lät parajedi latsõlõ suuhtõ. Haarno siss rutto sõlõ kaalast ja tsusano sõlo tuu hussilõ hanna

sisse ja tõmmano hussi latsõ suust tagase ja visano vette. Hussist saanu angõrja. Tä om ka hussi muudo, ommava hussi teo ja laosõ niisama poigõ kui huss - muu kala kudõsõ maräga, angõrjal aga ommava poja kõtuh. Ka üteldäs, et inne käü säidse liina ar - ko inämb kostke kallo ei saa, siss võit angõrjat süvvä. ERA II 155, 122/3 (32) < Setu, Mäe v - N. Sõrmus (1937).

Selle jututeisendi lõpul leidub vihje angerja söömise keelule või söömisest keeldumisele. Eestlasedki kuulusid varem rahvaste hulka, kes angerjat söögikalaks ei pea. Veel 19. sajandil oli angerjapüük juhuslik, sest et seda kala tema välimuse tõttu põlati (Luts 1998: 121). Angerja sarnasuse tõttu madudega on keeldutud seda kala söömast ka siis, kui oldi veendunud, et tegemist pole roomajaga. Eelarvamuslikku suhtumist reedab hinnang: *Söön külma südamega, ei ole ia* (Noarootsi). Nimetus *sakste kala* halvustab nii angerjat kui selle sööjaid: *Angerjas ollev uss. Uss ollev pooleks lööd. Teine pool läin meresse, ollev sakste kõige parem kala, teine on metsas uss ja teeb kurja. RKM II 177, 171 (46) < Tõstamaa khk, Läilaste k - E. ja H. Tampere (1964).*

Piiblis on madu kuradi tööriist ja kurjuse kehastus. Angerja toidukstarvitamise sätestavad kirjakohad Vanast Testamendist: Mooses keelab oma rahval süüa veeolendeid, kel pole soomuseid või uimi, sõnadega: «Olgu nad sul jälgid» (3 Mo 11, 9-12; 5 Mo 14,9-10). C. Russwurm (1861: 182) kirjutab 19. sajandi keskpaiga lääneranniku olude kohta, et kuigi angerjas on legendi järgi kõige maitsvama lihaga, tuleb eestlastel ja (ranna)rootslastel angerja söömist tema suguluse pärast maoga harva ette. Setumaalt pärit mõõndused selle kala söömise kohta pigem rõhutavad keeldu kui peavad angerja söömist õigustatuks. Nimelt olevat Jumal andnud loa angerjat süüa ainult lastootaval naisel ja sedagi siis, kui tal väga suur kalanälg on ja kümnes linnas kala saada pole.

Lüroepiline rahvalaul «Mehetapja» (varem «Maie laub») on sugestiivne järkjärgulise pingetõusuga ballaad oma mehe hukanud ja veresüü koorma all põgenevast naisest. Kelle poole naine ahastades ka ei pöörduks, kõik keelduvad teda varjamast. Tundub, et varianditi esitatud lõpuvärsi sõnavalikut *Mai läks angerjaks meresse* pole määranud vormiline sobivus (samuti sobiksid: *ahvenaks, latikaks, kammeljaks, kalaksi* vms), vaid lähtunud on angerja usundilisest tähendusest.

hai. Meremeeste seas levinud uskumuse järgi oli hailaadsete *Selachomorpha* ülemseltsi esindajate ilmumine laeva juurde halb enne. Ka eesti rahvapärimeses võib see tähendada õnnetust, laevahukku, meeskonnaliikme surma: *Kui laevahukku on, siis on ikka midagi näha merel. Kolm päeva enne käivad suured haid ringi. Kas siis läheb laev ise hukka või läheb üks madrus. Tuleb üks õnnetus. Siis nad ise teadvad seda juba [ette]. ERA II 302, 542/3 (10) < Tallinn < Kuusalu khk, Kõnnu v - P. Alvre (1942).*

Hädameeste kihelkonnast pärit kirjapaneku järgi on haikalal seitse lootsi - seitse väiksemat kala, kes tema ees ujuvad. Kui hai oma lootsidega laeva ees ujuma hakkab, on karta peatset laevahukku. Öeldi: *Mis lootsid ninaga puutuvad, seda tema sööb.* Samast pärineb seletusmuistendiline memooraat haikaladeks muutunud egiptuse sõjaväest. Piibli järgi «...vesi tuli tagasi ning kattis sõjavankrid ja ratsanikud, kogu vaarao sõjaväe, kes oli tulnud neile järele merre; ei jäänud neist üle ühtainustki!» (2 Mo 14,28) Valdavalt peetakse nii eestlaste

kui paljude teiste rahvaste usundis vaarao merrevajunud sõjaväeks või rahvaks hülgeid jt loivalisi (vt Loorits 1935), sedapuhku aga haikalu. Jutustaja veendumuse järgi on hai üks inimesest jäänud kala.

Kuhu jäi vaarao sõjavägi. Aikalad oleva saanud neist sõjavaarudest, mis Punase merre ära uppunu. Sellepärast aikalad püüdvad kangesti inimesi, tahavad neid ära neelda. Aikaladel on ka jusku inimese kondid, kõik sellaroots ja pää ja puha. Mina isi nägin, ku nooremast pärast vällameredes sõitsin. Ükskord omi ai käis meil kaks ja pool päeva laeval järgi, viimati meil akkas irm, et see ääd ei tähenda: tema nii kaua käiva, ku mõne kätte saava. Me pannime vanad püksid nõoriga laeval järgi joosma, seda ta ei puutunud, aga sis viskasime lihatüki õnge otses alla - nii kohe ku - lõmpsti olli kallal ja ku sis akkas vintslema, õnge neelis alla. Poisid pannid tropid ümmer, tõmmasid tese tekki - sa mäta-nu küll, mõni seitse jalga olli purakas! Sis poisid tapsid tese ära, kondid lõikasid välla - neist tehtava iluasju, sis ma just uurisin, et on küll just ja just inimese luud. Ta on üldsi üks inimesest jäänud kala: oimutsed on ka eest pää juurest lõhemad, tagant ännu juurest pikemad - jusku päris käed ja jalad. ERA II 207, 700/1 (16) < Häädemeeste khk, Orajõe v, Räägu k - M. Mäesalu (1939).

haug *Esox lucius*. Lõheliste seltsi kuuluv haug ehk havi, Kesk-Eestis jm ka *purikas* on hästi tuntud röövkala ning hinnatud püügikala, kes elutseb nii Mandri-Eesti kui Läänemere idaosas vetes.

Värvuse järgi tehakse vahet ojahaugil (tume), järvehaugil (hele, laiguline) ja jõehaugil (triibuline). Madalaveelistesse kudemispaikadesse ilmuvad haugid vastavalt vee temperatuuri tõusule ja suurvee seisule. Optimaalne aeg on aprilli esimene pool - mai algus (Pihu 1987: 88). Nagu särje ja ahvena puhul, täpsustavad paljud haugi rahvapärased nimetused selle kalaliigi kudemisaega, kusjuures orientiiriks on mingi fenoloogilise nähtuse samaaegsus. Sellised nimetused on *jäähaug*, *jääpurikas*, *jääalusehaug*, *hangehaug*, *keltsahaug*, *keltsanolk*, *kirrehaug* (kirs on kelts), *külmahaug*, *kevadhaug*, *konnahaug* (konnade kudemise aegu kudev haug), *rohuhaug*, *lillehaug*, *toomingahaug* ehk *toomehaug*, *tammehaug* (tamme lehtimise aegu kudev haug), *soojaveehaug*. Nimetus *luhahaug* kehtib samuti ka väljaspool kudemisaega madalas üleujutatud luhtade vees asuvate haugide kohta. Rahvasuust kogutud andmeid vahendab käsiraamat Eesti kaladest: «Kalurid eraldavad haugidel 2-4 kudemisjärku. Peipsi kalurid (andmed Praagalt) on teinud vahet 4 kudemisjärgu vahel, neist kolme esimest eraldatakse ka Võrtsjärvel: 1) «jäähaug» ehk «küünla(päeva)haug» (Pedaspeal), Võrtsjärvel ja mõnel väikejärvel - «hangehaug» (e «hangehavi») koeb sageli juba jää all veebruaris-märtsis (veebuaris arvatavasti vana kalendri järgi); olla kõige suuremad, sihvaka peaga, heledad; 2) «päris haug» e «tavaline haug» - koeb aprillis, kollakas, kõige arvukam; 3) «lillehaug», «lillahaug» - koeb mais varsakabja õitsemise ajal, on õige kollane, kollaste tihedate täppidega, lühike, kõige väiksem; 4) «jurihaug» - koeb juuni keskel, ilus, tihedate pruunide täppidega, lühike ja paks. Väiksematel järvedel tehakse sageli vahet ainult «jäähaugi» ja «toomingahaugi» vahel.» (Mikelsaar 1984: 145-146). Iisaku teates on toomingahaugi kohta öeldud *suured kollasekirjud, mis tulevad sügavamast Peipsi järvest, seevastu keltsanolgid olevat keskmised avid* ning arvatavalt hallid jõekalad. Kahesuguseid haugisid teati ka Lõuna-Eestis: *Haug koeb igal ajal, kui järv kinni ja veere lahti. Haugi on kaks liiki. Üks on jäähaug, teine konnahaug. Jäähaug on pikk ja peenike, konnahaug on lühike ja jäme, tumedam.* RKM II 308, 134/5 (44-45) < Karula khk, Kaagjärve v, Koobassaare k - M. Hiimäe (1973).

Teaduse andmed nende nn ökoloogiliste vormide olemasolu Eesti vetes siiski ei kinnita.

Kudemisaja amplituudi märgib teade Rāpinast: *Haug nakas kudema küünlapäeval ja kudes jaanipäevani*. Märgitud on veel ambrusepäeva ~ andrusõpäeva (4. aprill): *Andrusõpääväl haug ujumõ* (Karula). Selle vähetuntud tähtpäeva kohta muid teateid polegi (vrd Wiedemann 1876: 355). Nimetus *ristipäevahaug* on fikseeritud Torist, ehkki ristipäev ehk taevaminemispüha pole liikuva pühana kudemisaja dateerimiseks kuigi sobiv. Kalandusealastesse trükistesse on rahvapärase kalendaariumi interpreteerimisel sattunud eksitavat. Ülaloodud teates, et jūrihaug koeb juuni keskel, on vastuolu - jūripäev on 23. aprillil. Ka pole õige öelda «maarjahaug ehk küünlapäevahaug» (Pihu 1987: 94). Küünla(maarja)päev on 2. veebruar; ilmselt märgib nimetus maarjahaug ikka paastumaarjapäeva (25. märts) aegu kudevad haugi. Selle päevaga dateeritakse rahvakalendris kevade algust, keskmise õhutemperatuuri jõudmisega 0 °C piirile jõuab kätte sulavete aeg, omakorda sõltub sellest haugi kudemisränne. Üksikuid teateid on kalapüügiõnne taotlemisest imitatsioonimaagilise puuhalgude tuppatoomisega: *Maarjapäeva hommiku enne päevatõusu tuuvasse puualga väljast tuppa, see saab palju avisid see aasta* (Kursi). K. Salve on kalastusmaagilist puude tuppakandmise kommet pidanud liivlaste erijooneks (Salve 1998: 109-10). Uue kalastushooaja avamise puhul võeti ette toiming, mida on nimetatud ka *kuiva havi söömiseks* (Iisaku). Koos soomustega kuivatatud ning tervena alles hoitud suur haug leotati pehmeks ning valmistati toiduks. Nii võidi küpsetada ka esimesena püütud haug nimelt paastumaarjapäeval. Sellekohaseid teateid on Eestimaa idapoolsest osast, sh Setust (vt ka: Hiimäe 1981: 23). Piirissaarel küpsetati sel päeval haugimarjast pirukas. Analoogne on jõululeiva küpsetamise komme aastavahetusel, selleks et leib püsiks laual ka järgmisel aastal. Samuti loodeti kalaõnne püsimist.

Kuidas saab palju kala. Maarjapäeval peab sööma kuiva haugi, siis peab olema hea kalasaak. Haugid kuivatati ära ja pead jäetigi otsa ja pandi maarjapäevaks kõrvale. See komme oli laialt tuntud. ERA II 122, 293 (9) < Iisaku khk, Tudulinna v, Pärniku k - H. Neumann (1936).

Kui haugid juba enne jäälagunemist kudema tulid, arvati, et tuleb varane kevad (Tartu-Maarja); keskmisest varasema kudemisrände puhul peeti otstarbekaks külvitöödegagi varem alustada (Saarde); kui haug eelistas kudeda madalas vees, oli oodata kehva vilja-aastat (Põlva). Esimesest kevadisest püügist loodeti esimesena saada haug (Türi, Pärnu, Tarvastu), igitahes on haug ahvenast, särjest või latikast eelistatavam. Olgu unna või noodaga, arvati neid parem püüda olevat noorelkuul ja *vanakuu põhjas* (Iisaku). Rahvapärimest seoses haugi ja haugipüügiga on tutvustanud ka A. Luts (1972: 213-217).

Seletusmuistendis on haugi viibimine madalas vees Jumala poolt määratud:

Jumal loonud esimesest havekala ilma peale ja see käinud kõik ilma veed läbi; läinud siis jälle Jumala juure ja ütelnud, et seda vett tema sugutamiseks vähe on ja kui veel teisi kalasid luua tahate, siis ka veel vett juure teha tuleb. Jumal aga vastutanud [vastanud]: «Sinu jauks pole ma mitte vee sügavamad kohad loonud ja sa ei pea ka oma suguga vettesid täitma, vaid sa pead soode ja sonnide sees elama ja sigitama sugu.» Sellepärast tungida hauekala sügenemisel soode ja kraavide sisse ülesse, et temale muiale [aset] pole lubatud. Ja arvatakse, et kui hauekalale tema lubamiste vastu Jumal tõket poleks pandud, siis poleks teistel kaladel vetes elamiseks ruumi saanudkist, vaid kõik haue ohvriks saanud oleks. E 3848 (4) < Oudova as, Strākova < Põlva khk - J. Tamm (1893).

Rahvapärimestlikud kujutlused hiidhaugist on ette puutunud ka kalanduse asjatundjatele ning leidnud korrigeerimist. «Teated enam kui 100-aastastest ülisuurtest haugidest ei ole seni paika pidanud,» märgib N. Mikelsaar (1984: 144). Eesti vete suurimaid eksemplare on arva-

tud jäävat 20 kg piiresse. Rahvasuus lisab teadmine, et veekogus elutseb hiidkala, mainet samuti ka tema asupaigale.

Meie raba ja meie saari pole teisi maailmas. Ja meie jõe puudast haugikala pole ka mujal maailmas. Kalamehed kõnelevad, et puudane haugikala elab Puijatu jões ja et ükski noot ega mõrd ei suuda teda püüda. RKM II 68, 239 (19) < Anna khk, Purdi k - O. Niinemägi (1957).

Hiidkala-kujutelm seostub hõlpsasti niisuguste veekogudega, mille kohta teatakse mitmeid eri muistendeid - kinnismuistised on nagu magnet, mis tõmbab folkloori ligi. Niisugused veekogud on Uljaste järv, Karksi siniallikas jts. Sageli mainitakse rahvajutus, et hiidhaug asub sügavas vees, nii on arvatud teda elutsevat just sügavates veekogudes. Ette tuleb sellise kala kujutamist ohtliku hirmutisena.

[-] Jõe sügavuses või hauas elustada [elutsevat] palju suuri kalu, mõnel kulli küüned seljas, keda kalakull omale saagiks püüdnud; et kala kullist tugevam oli, viis ta kulli vette. Aegade jooksul mädanesid kulli suled ja liha ära, kuna küüned, luud ja kala sellega looduse uurijalle uurimise materjaliks jäävad. Ka olla seal nii tugevaid kalu, mis mehe kõige ahingiga sisse kiskuda. Kord kinnitanud kalapüüdja oma ahinginööri puu külge, siis tulnudki nimetud kulli kontidega kala veepinnale, löönud lupsu korra, tõmmanud uue ohjanööri kakki, mis ahingi taga olnud, ja läinud kõige ahingiga vette. Seal ta nüüd sõita, kondid ja ahing seljas, lükata paatisi ja künasi ümber kalapüüdjatele hirmuks. Aasta kolme ette vast nähtud teda. Tahtnud jällegi kalapüüdja küna ümber lüüa. Kõik püüdjad kardavad sammaldanud kehaga haugi, kellel pool ahingivart seljas olla. Keegi ei tohi sinna enam kalu püüdma minna. [- - -]

H II 10, 570/1 (4) < Viru-Jaagupi khk, Rägavere - J. Uustallo (1889).

Hiidhaugi suurust, vanust ja ebatavalist välimust iseloomustatakse sõnadega, nagu *suur*, *väga suur*, *ilus* (st kogukas), *ei ole jaksanud kanda*, *vana*, *sammeldanud*, *tõlbi sabaga*, *sabata*. Muistendis kutsub üleloomulik olend - veteriigi haldaja - niisugust kala kui oma karilooma, nt *tõlphännaga orikas*, *vana tõlphännaga pull*, Jakob Kõrvi ümbersõnastatud rahvajututekstis *tõlksaba sikk* (Kõrv 1881: 42-44). Olend ise jääb enamasti inimsilmale nägematuks ja tema välimus jääb kirjeldamata. Inimesele ohtlik pole neis muistendees mitte kala, vaid kalakarjastest vaimolend:

[- - -] Korra pühapäeva õhtupoolel olla mees Sineallikal kalu püüdnud ja enne päevaloodet vana, sammeldanud tõlbisabaga haugi kätte saanud ja sellega kodupoole minema hakanud. Tagaselja kuulnud ta hüütavat: «Kas kari keik kodus?» Jällegi vastanud heal: «Ei ole, vana tõlphännaga pull puudub.» Seal hakanud mehele kaikkaid või mis, mits ja mats, selga, kukla ja sääride pihta sadama, viimati nenda tihedasti, et mees haugi käest maha viskanud ja kerima (jooksma) pannud. Siis jäänud kaigaste sadu järele. Mees ei ole tagasi vaadata julgenud, sellepärast ei ole ta ka teada saanud, mis talle õiete selga sadanud.

Nüüd praegu ei leita Sineallika sinises vees muid kalu kui vanu suuri lutsa. H II 23, 192/3 (3) < Karksi khk - A. Kitzberg (1889).

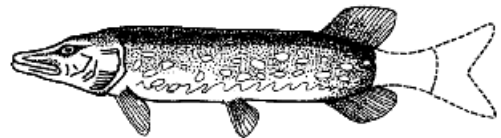
Suure haugi kui hooldusaluse püüdmist tuli kalapüüdjal vältida ka selleks, et kalaõnn ei kaoks.

Villikal oli Luts-Ants, kes käis alati kalal ja sellepärast kandis niisugust nimegi. Ta kaevas heinamaasse augud, kuhu pani kalad seisu. Kord ta püüdnud kala Ravila Mustjärvest. Suur haug läind mõrda. Kala olnud sabatu. Ants toond haugi ära. Sipelga pere on järve kaldal mäel, Ants saand parajasti haugiga sinna, kui kange tuul hakkab puhuma järve poole, nii et Ants pole saand sammugi edasi. Korraga järvest hakatud karjuma: «Too me tõlpsaba orikas tagasi!» Need karjujad olnud veevaimud. Ants pole hoolind karjujaist, toond kala koju. Kuid sellest ajast kalad kadund sootuks sealt järvest. ERA II 19, 127/8 < Kose khk, Ravila v, Nõmme k - R. Põldmäe (1929).

Muistendid mitmesuguste eritunnustega hiidkalast (sabata, ühe silmaga, punase silmaga, sammaldunud pea või seljaga) on tuntud mitmete rahvaste folklooris (HDA II: 1543-1545; HDA III: 1912). Kalandusealasest kirjandusest võib saada kinnitust, et nn tõlpsaba-kalu on tegelikkuses olemas. Teada on juhtumid, kus püüti haruldane sabata haug, kelle keha lõppes selja- ja pärakuuimega, samuti saadi kalapüügil lest, kellel puudus keha tagumine kolmandik (Pihu 1987: 259-260). Rahvausundis on eeldusi tähenduslikuks saada samuti püsihaavanditega (nn reiaga) kaladel. Ka on väga suurte haugide ülalpool tõesti tumerohelise värvusega, nii et tundub, nagu vees lebaks sammaldunud puuront.

Muistendirühm järvede rändamisest vahendab konflikti, milles ühel pool on inimene, teisel pool järv ise või vetevalla asukad, kellele inimese teguviis on vastuvõetamatu. Konflikti põhjustab lapselappide pesemine järves, lapse tagumiku pühkimine kalaga, liiga paljude kalade hoolimatu väljapüük vms. Kalaliiki tavaliselt nimetatud pole; ainult mõnel juhul on mainitud purikat (haugi). Tartu-Maarja jututeisendis pudeneb järvest tema rännuteel havikalu maha, Vändra teisendis pühib lapseema suure purikaga lapse tagumiku puhtaks.

Haug on järvede rännu muistendites muistse kalastajakultuuri esindaja nagu tõlpsaba-haugki. I. Paulson märgib: «Kalastusest elatuvad algsed loodusrahvad on aga mõnda suurt kala või kalaliiki kõigi selle üksikute esindajatega pidanud jõevaimu või kalajumaluse konkreetseks kehastuseks, näit havi mitmel pool Põhja-Euraasias. Ka Eestis on kalurid omistanud havile eriti tugeva väe» (Paulson 1997: 72-73). Seda, et soomlastel ja Volga-äärsete soome-ugri rahvaste usundis on haug kalahaldja kehastus ehk koguni kosmoloogilise müüdi maailmakandja, märgib Matti Kuusi (1976: 314-316). Eesti usundis on haug enim kaitsealune kui kaitsev vaimolend, vähemasti võib seda väita olemasoleva arhiivimaterjali põhjal. Ka on O. Loorits (1951: 252) märganud niisugust erinevust ja pidanud seda germaanimõjuliseks. Meil on haugi või hiidkala patroneerivat vaimolendit nimetatud mitmeti: vetevaim, jõehaldjas, järvehoidja, kalaisa, kalakuningas jne. Nappidest kirjeldustest või kontekstist ilmneb, et neid kujutatakse üldjuhul antropomorfseina, harva zoomorfseina (nt *kala moodu loom* Äksi kihelkonna tekstis, vrd Loorits 1951: 217 ja 252).

I. Paulson (1997: 77-78) peab vetevaimude ja haldjate demoniseerumist maaviljeluskultuurile omaseks nähtuseks ning rõhutab, et sellesse kultuuri kuulub samuti näkikujutelm. Hiidhaug seevastu on pärit kalastajakultuurist ning rahvausundis on nende kahe mõiste ühtesulamine välistatud: «Eriti huvitav ja tähendusrikas on aga laialt levinenud uskumus, et näkk ei ilmu iialgi havina, ehkki tal muidu võis olla selline pooleldi antro-, pooleldi teriomorfne kuju, milles leidis ka sugemeid kaladest. - Havi oli teatavasti palju vanemast kultuurikihist, kalur-küti-usundist pärit vetevaim-kalahoidja konkreetne kehastus. See vetevalla ürgne valitseja vorm oli vist küll rahvale liiga püha, et sellega siduda võõrapärase näki mitmesuguseid metamorfoose ja muutlikke manifestatsioone.» (Paulson 1997: 78). Haugi kuju ei saavat võtta ka kurat (vt Valk 1998: 101-102).

Eesti näkimuistenditega on küll nõnda, et niisama nagu Põhja-Eesti muistendivariantides võidakse demoniseerunud ja oma kuju muutvat vete-elukat *algjaks ehk näkiks* nimetada, võib juhtuda seda, et küti-kalastaja-kultuuri esindajat tõlpsaba orikat näkiga võrdsustatakse.

Järve vanamees.

Mees püüdnud sabata kala kinni. Järvest hüütud talle järele: Too me tõlpsaba orikas tagasi! See oli järve hoidja või järve vanamees, kes hüüdis. Sabata kala ei olnud harilik kala, vaid näkk. ERA II 19, 128/9 < Kose khk, Ravila v ja vaestemaja - R. Põldmäe (1929).

Haugi pealuus leiduva ristiga on siiski nii, nagu Paulson kirjutab: haugiks ei saa näkk end muuta just selle risti pärast. Muistend Valgejõe *algjast* ehk näkist lõpeb sõnadega, et see olend on *mitmel näül, kas kala ehk hobuseraua näül, kuidas olnud, aga havikala näül põle taal võimalik olnud ennast näidata, sest haug olla ennevanast, kui kalad sõda pidanud, suur võidumees olnud ja taale on rist, labidas ja kerves aupalgaks antud, selepärast ei pea ka algjas tahtma ega pea taal ka olema võimalik haviks ennast muuta, sest niisugused elukad ei pea ristiga kokku passima. E 6528 < Kuusalu khk - J. Abreldal (1894).*

Seos näkiga võib avalduda kaude: *Kui augikalale kaks korda saab ahingiga sisse löödud, siis peab näkk kaks korda seda inimest tahtma ää neelda. E 9541 (7) < Kose khk, Tuhala - T. Viudemann (1894).*

Pühalepa teisendi järgi ei saavat näkk end muuta haugi lõualuuks. Huvipakkuv on ühe Simuna päritoluga katkumuistendi lõpukommentaari: *Kõigiks on ka katk ennast muutnud, aga mitte augi-kalaks, sest et temal rist pea peal on. H II 53, 472 (216) < Simuna khk - H. Böckler (1895).*

Võnnu tekst seletab Iisraeli rahva suhtumist haugi söömisesse. Juudamaa vetes haugi ei esine. Kuigi haugil soomused ei puudu, aitavad nähtavasti keeldumist põhjendada, nagu angerjagi puhul, Piibli käsusõnad, mille järgi soomusteta (siin: näivalt soomusteta) kalu tuleb pidada roojaseks (3 Mo 11,9-12).

Havi pealuu sees on rist. Vaata, juut ei söö sellepärast haviliha, et rist on sees. See teadmine oli meil, et juut ei söö haviliha. RKM II 395, 322 (55) < Võnnu khk, Võnnu al - M. Hiimäe (1986).

Havi peas olevat ka veel vasar, naelu, nuga, mõök, oda. Kristuse ristisurma juurde kuuluvad rist, vasar ja naelad (Tartu). Haug olevat kolmel korral noad valmis seadnud, et võrke katki lõikuda, ent Jumal lõiganud iga kord noad katki ja *nii väidised on praegu avi pää sisse jäänu* (Tartu-Maarja). Ühe teisendi järgi on ristegi kolm: *Havve kala pää seen omma väidse, mõõga ja oda, mida Kristuse ristisurma vainlaste tähis sinnä jo olevat algusest loodu. Ka olevat kolm luust ristikest löüdü, kats ilotut ja kolmas illus rist, nimelt keskmäne, havvekala lõpuste ligi. H I 8, 120 (10) < Vastseliina khk - J. Sandra (1895).*

Pisikest risti või kaldristi, kirvetera, mõõka või oda meenutavaid luid on nii haugi kui teiste kalade peas, kuid haugi loperguse, pardinokataoliselt eenduva ninaga pea ülaosas leidub tõepoolest üsna suur ristikujuline luu. Rahvausundi seisukohalt pakub huvi, kas seda looduse poolt antud moodustist on ka enne kristlust maagiliseks esemeks peetud. Mitmete ümberkaudsete rahvaste folklooris omistatakse risti, naela, oda, haamri, pihtide, imeomadustega kivi vms olemasolu samuti tursale, pikÜale, angerjale jt kaladele (vrd Dänhardt 1907: 173; HDA II: 361, 1531; HDA III: 1608-1609; Paasio 1976: 283-287).

Haugi peas olevat risti (või: riste) on kasutatud maagilise vahendina võrkude suitsutamisel hea kalaõnne saamiseks, samal otstarbel on kasutatud haugi pead. Haugi lõualuud on soovitatud hoida seinaprao vahel, et püsiks hea kalaõnn (Türi); hambaid on kasutatud hambavalu puhul valutava koha torkimiseks; täidest lahtisaamiseks soovitati täi haugi hammaste vahele panna ja haug vette lasta; kariloomade puhutiste raviks *kraabiti nende hammastega loomal ristluude päält, see pidi aitama* (Rakvere); kevadel püütud esimesele haugile tuli västravarrega kolm korda pähe lüüa, *siss saavad hää õnn kõik keeväi haugie püüdü* (Setu); esimesena püütud havi peast imbuva verega määrati kalavõrku, öeldes: «*Siin oled sa ja su vendade veri, mis teid kõiki kokku toob*» (Järva-Madise). Soovitati esimesena püütud kevadise haugi silma kogu suve taskus hoida, *et siis kala pime ja püünisesse satub* (M. J. Eiseni kirjapanek, koht märkimata).

Regilauludes on poetilisi sünonüüme kasutatud enam haugi kui teiste kalaliikide kohta. Need kirjeldavad kala välimust mingi tunnuse kaudu, tähelepanukeskmes on enamasti pea: *suured aavid hallid seljad; suured avid - arvad hambad; hõbõ hando havvõkõisi; avi alli, laiku otsa; avid suured laugud otsad; hõbepäida haugie-siida; augid paksud pead jämedad; pikkad aavid pead jämedad; tuli augi alta vetta, mudapea muda seesta; musta pea tõusis mudasta, sini pea savi sehesta; purikad pugalad külled* (Peegel 1982: 43-44). Kuigi haugi nimetatakse parallelismirühmas enamasti kõrvu teiste kalaliikidega, on ta ikkagi kõige sagedamini mainitud kalaliik (Königsberg 1927: 5-6). Orjuslauludes võrreldakse mõisast pääsemist haugi hammaste vahelt pääsemisega. Võrdlus on tabav - mõlemad on pea võimatud. Haugi nõeltevatest hammastest saab kandlele pulki, naelu, kandlelaudu, -külgi vm, nii nagu lõhe lõualuust kandlele kaared või karp (laulutüüp «Kannel»). Tegemist on poetilise võrdluspildiga, selgitab Kaarle Krohn: «Kandle osasid ei ole reaalselt nii mõeldudki, et need kala luust ja inimese juustest oleksid tehtud. Mõte on nii sündinud, et kandle **karpi (kaant)** on võrreldud lõhe lõualuuga, selle **naelu** haugi hammastega ja **keeli** neiu (laulja oma?) juustega.» (Krohn 1926: XXXIII).

Didaktilistes muistendites pühapäevase töökeelu eiramisest ja selle tagajärgedest tuleb jutuks ka haugipüük. Esimesel lihavõttepühäl västraga tabatud haugid leitakse järgmisel päeval vere sees olevat (Setu). Kanoniseeritud kirikupühade daatumid on alati liituma ristiusueelseid kujutelmi sisaldavatele narratiividele: *Üks Viltina mees läind ristlapee laupa ööse tooksele, augisid püüdma. Äkist üks mees tulnd öfalt merest paekivi peal laksti, laksti, ise võtnd augid ka. Mees kohkund, jätnd paadi randa, joosnd ise laidu küüni, omiku läind vaatama: paadi tagumene ots olnd äe põlend.* KKI, KS < Põide khk, Mäe k - A. Toomessalu (1964).

Mari-Ann Rimmel on hiiepärimuse analüüsimisel tähelepanu juhtinud huvitavale teabele haugi seosest hiiega. Kõne all on *üks pühä paik, palvepaik, hiiede kerik* Kodavere kihelkonnast pärit muistendis, kus *näil öllud siis vedejumal, palusid sedä, kes vihmä annab* (vrd Rimmel 1998: 39-40, 88). Teisendites on muuhulgas juttu nii puujumalate kui kivist raiutud kuju kummardamisest, paari jutustaja sõnutsi aga ka suurest venest koos haugi ja ilmselt peitvarandust valvava ussiga.

Iite mägi.

Andsu mäe piäl kasvavad puud, iite puud. Siäl öllud üks püha paik. Kluaster või mes pagan ta öllud, siäl on uane öllud. Veeti maailma kivid väljä. Põllukivid. Müir öld jah mua siden lubjaga. Uheki Villem vedi. Tammi tegi õmale kivides. Vanas riaksid, et kivide piäl ölema

õllud suur vene, ja egän venne õtsan uss. Vene õlema raha täis õllud. Öösi õlema nästud, päeva ei õlema koskil õllud. Iiten õlema kaev õllud, iite kaev. Egä neljåbe tullud vene ülesi, avi õlema egän õtsan õllud. Minä õlin poeskene, kui kõneldi sedå juttu. ES, Mt 206, 34/5 < Kodavere khk, Ranna v - Assikvere k - A. Univere (1937).

Teises variandis osutub uss olevat *egan venne õtsan* ja haug vene sees (*kivide piäl suur vene, havi siden*). Tõenäoliselt vahendavad need süzheed mälestust Assikvere hiiekohale rajatud või selle vahetus läheduses asunud ristiusu-aegsest sakraalehitisest. Kirjeldus mitmeti ebatavalisest venest, haugiga vene sees või selle «igas otsas» näib sisaldavat sõnumit ristiusueelse kalahaldja-kujutelma edasielamisest nn kalakabelite atribuutikas.

Haugil on hästi välja kujunenud jahitaktika, tugev haaramisrefleks, saagi haaramiseks ning kinnihoidmiseks kohastunud suur suu ja teravad hambad (vrd Pihu 1987: 271-273; Mikelsaar 1984: 142). Need omadused on andnud põhjust tema võrdlemiseks hundi või mõrtsukaga. Seda väljendavad mõned eufemismide lahtiseletused: *Aug on mereunt. Seda, mis unt metsas, on aug meres* (Reigi); *Aug on mere mõrtsukas. See sai [püüdis] suure meremõrtsuka* (Pöide). Sama kordub seletusmuistendis, mille järgi haug on pälvinud Kristuse enda soosingu: *Vana-rahvas teadsid jutustada. Siis kui Taeva Poeg maad mööda ümber on rändanud, siis on tema seda vägitööd pealt vaadanud, mis taevaalused linnud ja maapealised loomad ja maa-alused loomad ja vete sees kalad ja mõned teised loomad on neid pisemaid oma alla rõhunud, on neid ära neelanud ja on neid oma korterist välja kihutanud. Kui Taeva Poeg oma Isa juure taeva läinud ja Isa kõik meelevalla oma poja kätte andnud, siis on Taeva Poeg kõik need loomad, mis siin eespool nimetasin, oma juure [kutsunud], egast sordist üks. On kõik loomad kokku tulnud, siis läheb Taeva Poeg neid vaatama, kas on kõik koos. [- - -] Taeva poeg annab kõigile loomadele aru kätte, kudas nemad peavad elama. On kõigile ära seletetu, siis Taeva Poeg ütleb: «Nüüd võite ära minna.» Aavikala tõstab oma healt: «Minule ei ole mingit aru tehtud.» Taeva Poeg ütleb: «Mis aru sina nõuad, sina oled üks kalade mõrtsukas, kui kätte saad, siis söö, kui ei, siis ole ilma, seniks kui jälle mõned juhtud [saama].» E 47463 (3) < Pärnu l - A. Karu (1910).*

Ühes variandis on haug küll hundist saadud, ent jutustajale pole teadmata, et hundi loob kurat (vt Aa: 136, US 39), ja nii osutubki vajalikuks rõhutada haugi ning kuradi lahusust.

Haug ei ole olnud enne kala. Ta on olnud metsas hunt. Aga kui kurat teinud hundi, siis haug on vihastand ja läind vette. RKM II 34, 437 (10) < Hageri khk, Ruila - E. Kriitmäe (1949).

Ei puudu näide haugi otseseosest kuradiga. *Avi on vanapagana sorti, on öeldud Tarvastus. Väärika veteolendi demoniseerumisest annab tunnistust kirjapanek Hanilast: Iga ebaloomulik loom on tont. Kord löödud suure 10-jalasele aavile ahingas sisse. Pärast leitud ahingas vanalinna (maalinn) pealt. Siis arvati, et aug vanalinna sisse läin ja ahinga välja jättis. Seda augi arvati vanalinna tondiks.* ERA II 4, 63 ja 77 < Hanila khk, Rõuste k - V. Noot (1928).

Vanemas usundikihistuses on haugil kõige enam ühist tursaga, kuid võrreldes tursaga on haugi pühaduseoreool siiski suhteliselt hästi läbi aegade püsinud. Siinkohal väärub märkimist, et *Sampo*-sõna semantika lahtimõtestamisel on *sampi* ehk *sampokala* kui müütilise hiidkala ning kalaema vasteks peetud ennekõike haugi, kuid ka turska ja säga (vt Mäkeläinen 1976: 330-332). Tursk esindab merekalu, haug ja säga esindavad magevete hiidkalu.

Läheb edasi...

Kirjandus

- Aa = Aarne, Antti 1918. *Estnische Märchen und Sagenvarianten*. FFC 25. Hamina.
- AT = Aarne, A. & Thompson, St. 1961. *The Types of the Folktale*. FFC 184. Helsinki.
- Bunge, Fr. G. 1873. Liv-, Est- und Curländisches Urkundebuch nebst Regesten. Nachträge zu den fünf ersten Bänden. Riga.
- Dal, Vladimir 1905. *Tolkovõi slovar zhivogo velikoruskogo jazōka*. III. St. Peterburg, Moskva.
- Dänhardt, Oskar 1907; 1909. *Natursagen I*. Eine Sammlung Naturdeutender Sagen, Märchen, Fabeln und Legenden. 1907. Leipzig und Berlin. *Natursagen II*. Eine Sammlung Naturdeutender Sagen, Märchen, Fabeln und Legenden. 1909. Leipzig und Berlin.
- EV = *Eesti vanasõnad*. Toimetanud I. Sarv ja A. Krikmann. Monumenta Estoniae Antiquae III. Proverbia Estonica. I - 1980; II - 1983; III - 1985. Tallinn.
- Fählmann F. R. 1840. Estnische Sagen. *Verhandlungen der gelehrten Estnische Gesellschaft zu Dorpat*. B I. H I. Dorpat, lk 38-47.
- Haavio, Martti (toim) 1952. *Kirjokansi. Suomen kansan kertomaruoutta*. Porvoo, Helsinki.
- Haljak, G. (koost) 1993. *Eesti münt*. Kataloog. Esmaväljaanne. Tallinn.
- HDA I-X = *Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens*. Band I-X 1927-1942. Berlin und Leipzig.
- Hiiemäe, Mall. 1981; 1995. *Eesti rahvakalender*. II - 1981; VII - 1995. Tallinn.
- Hiiemäe, Mall 1996; 1997. Nelikümmend lindu eesti rahvausundis. I: [Mäetagused 1/2](#) (1996), lk 7-23; II: [Mäetagused 3](#) (1997), lk 7-18; III: [Mäetagused 4](#) (1997), lk 7-19; IV: [Mäetagused 5](#) (1997), lk 7-22. 1997. Arvutiversioon: <http://haldjas.folklore.ee/tagused>
- Hiiemäe, Mall 1998a. [Putukad eesti rahvaluules] RAHVALUULE <http://www.zbi.ee/satikad>
- Hiiemäe, Mall 1998b. Tähtpäevade aastaring. *Eesti rahvakultuur* (koostanud ja toimetanud Ants Viires ja Elle Vunder). Tallinn, lk 435-458.
- Kippar, Pille 1986. *Estnische Tiermärchen*. Typen- und Variantenverzeichnis. FFC 237. Helsinki.
- Krohn, Kaarle 1926. Uurimisviisi näide. *Eesti rahvalaulud Dr. Jakob Hurda ja teiste kogudest*. I. Tartu, lk XXVI-XXXV.
- Kuusi, Matti 1976. Kaloista vanhin. *Veden viljaa*. Kalevalaseuran vuosikirja 56. Porvoo, Helsinki, lk 306-327.
- Kuusi, Matti (toim) 1980. *Kalevalaista kertomaruoutta*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 362. Helsinki.
- Kõrv, Jakob 1881. *Eesti-rahva muiste-jutud ja vanad kõned*. Kirja pannud Jakob Kõrv. Esimene kimbukene. Viljandi.
- Königsberg, Salme 1927. *Mis teab Eesti rahvalaul kaladest*. Seminaritöö 21. Käsikiri Eesti Rahvaluule Arhiivis.
- Leach, Maria & Fried, Jerome (eds.) 1984. *Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend*. San Francisco.
- Loomade elu 1979. 4. Kalad. Tallinn.
- Loorits, Oskar 1926. *Livische Märchen und Sagenvarianten*. FFC 66. Helsinki.
- Loorits, Oskar 1935. *Pharaos Heer in der Volksüberlieterung I*. Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 3. Tartu.
- Loorits, Oskar 1939a. *Endis-eesti elu-olu I*. Lugemispalu kaluri ja meremehe elust. Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 11. Tallinn.
- Loorits, Oskar 1939b. *Gedanken-, Tat- und Worttabu bei der estnischen Fischern*. Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 9. Tartu.
- Loorits, Oskar 1951. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens II*. Lund.
- Luts, Arved 1969. Pilk eesti merekalastuse ajalukku. *Eesti Loodus*, 5, lk 213-219.
- Luts, Arved 1972. Kuidas purikat püüti. *Eesti Loodus*, 5, lk 213-217.

- Luts, Arved 1998. Loodusvarud majandamises. *Eesti rahvakultuur* (koost ja toim Ants Viires ja Elle Vunder). Tallinn, lk 121-164.
- Mikelsaar, Neeme 1984. *Eesti NSV kalad*. Käsiraamat-määraja. Tallinn.
- Mäger, Mart 1971. Löögem kaasa kalanimetuste kogumisel! *Landi, õnge ja tirguga*. Tallinn, lk 23-26.
- Mäger, Mart 1973. *Juhend ja nimestik kalanimetuste kogumiseks*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn.
- Mäkeläinen, Osmo 1976. Sammakosta sampokalaan. *Veden viljaa*. Kalevalaseuran vuosikirja 56. Porvoo, Helsinki, lk 328-331.
- Paasio, Marja 1976. Kalojen syntyjä. *Veden viljaa*. Kalevalaseuran vuosikirja 56. Porvoo, Helsinki, lk 267-290.
- Paulson, Ivar 1997. *Vana eesti rahvausk*. Usundiloolisi esseid. Tartu.
- Peegel, Juhan 1982. *Nimisõna poeetilised sünonüümid eesti regivärssides*. Sõnastik I [A-K]. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 15. Tallinn.
- Pihu, Ervin 1987. *Matk kalariiki*. Tallinn.
- Rannak, Linda 1988. *Räim*. Tallinn.
- Rannak, Linda & Arman, Johanna & Kangur, Mart 1983. *Lõhe ja meriforell*. Tallinn.
- Rommel, Mari-Ann 1998. *Hie ase. Hiis eesti rahvapärimuses*. Tartu.
- Russwurm, C. 1861. *Sagen aus Hapsal, der Wiek, Ösel und Runö*. Gesammelt und kurz erläutert von C. Russwurm. Reval.
- [Ränk, Gustav] 1933. *Kalastus*. Rahvateaduslikud küsitluskavad VII. Tartu.
- Saareste, Andrus 1940. Sõna kilu algupärast ja sisetunnus i-st. *Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised*, 46. Tartu, lk 1-24.
- Saareste, Andrus 1958. *Eesti keele mõisteline sõnaraamat I*. Stockholm.
- Salve, Kristi 1998. Meri ja kaluritöö liivi rahvakalendris. *Sator* 1. Artikleid usundi- ja kombeloost. Tartu, lk 102-121.
- Talve, Ilmar 1951. Votivfisk och fiskelycka. Ett bidrag till nordeuropeisk votivforskning. *Svio-Estonica*. Studier utgivna av Svensk-Estniska samfundet. Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi toimetused. Volym X. Lund, lk 3-49.
- Tampere, Herbert 1970. «Lindude äratamine» liivlaste rahvatraditsioonis. *Läänemeresoomlaste rahvakultuurist*. Tallinn, lk 193-225.
- Tedre, Ülo (toim) 1974. *Eesti rahvalaulud*. Antoloogia IV. Tallinn.
- Valk, Ülo 1998. *Allilma isand: kuradi ilmutuskujud eesti rahvausus*. Eesti Rahva Muuseumi sari 1. Tartu.
- Veldre, Ivar 1986. *Kilu*. Tallinn.
- Vestring, Salomo Heinrich. 1998. *Lexicon Esthonicum Germanicum*. Tartu.
- Virtanen, Leea 1976. Kateus vie kalat vedestä. *Veden viljaa*. Kalevalaseuran vuosikirja 56. Porvoo, Helsinki, lk 250-266.
- Wiedemann, F. J. 1876. *Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten*. St. Petersburg.

Joonised, mille päritolu pole tekstis märgitud

- Loomade elu, 4. 1979 *Kalad*. Tallinn.
- Mikelsaar, Neeme 1984. *Eesti NSV kalad*. Käsiraamat-määraja. Tallinn.
- Pihu, Ervin 1987. *Matk kalariiki*. Tallinn.

Käsikirjalised allikad

Eesti Rahvaluule Arhiivi kogud

Eesti Rahva Muuseumi käsikirjade kogu (ERM, EA; ERM KV)

Emakeele Seltsi Murdekogu (KKI, KS)

Helinäited

[Kalajõgi](#) - RKM, Mgn II 3308 (1) < Kihnu, Lemsiküla - M. Soosar, E. Säde < Marta Vambola, sünd 1941. a (1973)

[Mina mies](#) .. - RKM, Mgn II 518c < Tori khk Ore k - H. Tampere < Liisa Kümmel 73 a (1961)